

<https://doi.org/10.62837/2025.1.34>

BAYRAMOVA ARZU ASTAN QIZI
Sumqayıt Dövlət Universiteti
bayramova.arzu2@gmail.com

“DƏDƏ QORQUD”UN DREZDEN VƏ TÜRKMƏN NÜSXƏSİNDƏ İŞLƏNƏN BƏZİ SÖZLƏRİN AĞBABA-ŞÖRƏYEL ŞİVƏSİNDƏ İZLƏRİ

Açar sözlər: dastan, nüsxə, türkman, folklor, söz, sənət və s.

Ana kitabımız sayılan “Kitabi Dədə Qorqud” dastanı xalqımızın milli mənəvi dəyərlərini qoruyan azman bir sənət əsəridir. Zəngin tarixi keçmişimiz, vətənpərlilik, ailə və toplum qaygısının dəyərləndirilməsi, yadellilərə qarşı mübarizə və s. bu dastanın leytmotivini təşkil edir. Təsadüfi deyil ki, 1997-ci ildə dastanın 1300 illik yubileyi münasibətilə verilən Fərmanda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev, dastanın bu və ya digər xüsusiyyətlərini dəyərləndirərək deyirdi: “Kitabi Dədə Qorqud” yüksək bəşəri ideallar tərənnümçüsü kimi dünya xalqlarının mənəvi sərvətləri xəzinəsinə daxil olmuşdur. Dastanın mətnindən azərbaycanlıların ictimai həyatı, onomastikası, ədəbiyyatı, folklor və mifologiyası, psixoloji durumu, mentalitet və etnoqrafiyasına aid xeyli dəlil sübut gətirmək olar. Dastanın boylarında tarixi dialektologiyanın da izlərini görmək olar. Xüsusilə, azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələrində bu gün belə işlənən yetərinçə söz və ifadələr tapmaq mümkündür. Məsələn: Alay (alay-alay) sözü “Kitabi Dədə Qorqud” dastanının boylarında çox işlənmişdir. Məsələn: - Bir ağ sancaqlı alay çıxdı:-Bu məhəldə Oğuz ərənləri alay-alay gəldi (16,120). Göründüyü kimi, alay “dəstə”, alay-alay isə dəstə-dəstə mənasında işlənmişdir. Səsartımı olaraq Ağbaba şivəsində halay formasında işlənir. Çünki Ağbaba şivəsində söz önündə “h” səsinin artımı mövcuddur. Məsələn: açar-haçar, əfci-həfci, asan-hasand, əsas-həsa, araba-harava, ağıl-hağıl və s. Ağbaba və Şörəyel kəndlərində mövcud olan uşaq oyunlarında dəstəyə bölünən zaman uşaqlar alay//halay kəlməsi işlədərtilər. Uşaqlar dəstələrə bölünmək üçün deyərtilər: “Bəy durun, halay gələk”. İki nəfər seçilən uşaq “bəy” olurdular. Digərləri isə özlərinə şərti ad qoyar və bəylərin hüzuruna gəlib deyərtilər: “Salam, halay-halay bəyləri, “Qızıl” istəyirsən, yoxsa “Gümüş”ü? Bəyin birisi cavab verərdi: - Qızılı “Qızıl” keçərdi bir tərəfə, “Gümüş” də o biri tərəfə. Növbəti qoşa uşaqlar gələndə yeni adlarla uşaqları o biri bəy cavablandırardı. Beləliklə, mübahisəsiz, filansız dəstə hazır olar, oyun başlardı. Ənənəvi oyunlardan başqa, futbol və voleybol oynayanda belə mübahisə olmasın deyə həmin qaydada bölünərdilər. Bu dəstələrə bölünmə eyni ilə, hal-hazırda Qars ərazisinin kəndlərində işlənərkəndədir (3, 370). Müstəqillik qazanandan sonra Azərbaycan dilində “alay” sözü hərbi termin kimi yenidən ədəbi dilimizdə işlənərkəndədir.

Dastanın boylarında al sözü iki mənada, hiylə və qırmızı mənaların da işlənmişdir. Bu sözün qırmızı mənasında Ağbaba-Şörəyel folklorunda, bayatıda izi qalmışdır. Məsələn:

Al at minim alışım
Tay-tuşuma qarışım.
İtirdim nazlı yarı,
Harda görüm barışım.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da kəndi sözü qayıdış öz əvəzliyinin sinonimi kimi işlənmişdir. Məsələn: Kəndlilərü atlı, babam yayaq yüritdi (3, 40). Klassik bir bayatıda da “öz” mənasını ifadə edən kədi sözü işlətməkdəyik. Məsələn:

Damda cıra yandırır
Məni görüb söndür.
Kəndi kef-sağa sürür,
Məni dərddən öldürür.

Ağbaba-Şörəyel şivəsində kəndi- qayıdış əvəzliyi mürəkkəb sözün tərkibində də işlənir. Məsələn: Qartolu kəndigəlmə (alaq) basıf tamam (S.).

Dastanda alan sabah və alar sabah (“sübh tezdən”) söz birləşməsi zərf kimi bir neçə dəfə işlənir. Məsələn: – Alan sabah turmuşsan, ağ ormana girmişsən (6, 37); Alar tanla yerindən turduğım səninçin (6, 75) və s.

Ağbaba-Şörəyel şivəsində səhər tezdən mənasında ala sabah//sabax sözü işlənir. Məsələn: Bu İrəhim də ala sabaxdan gəlif kapını kəsif, pul borc istiyir (Eb.).

Dastanın boylarında aldırmaq sözü saya salmaq mənasında çox işlənmişdir. Məsələn: – Qocalığım vəqfi aldırıdığım yalnız oğul (6,74); Baybecan qızı, Banıçiçəği aldirdin bəlli bilgil (6, 59) və s.

Ağbaba-Şörəyel şivəsində aldırmaq kəlməsi saya salmaq mənasında işlənirdi. Məsələn: – Ta qocalmışam, uşaxlarım məni aldurmır heç. Təzə bir gəlin gətirmişəm, böyüyü, kiçiyi aldurmır.

Anarı sözü də dastanda zərf kimi işlənir. Məsələn: Yönün anarı sığrısın ərinə döndürür (6, 33). Ağbaba kəndlərində də anarı, anrı formasında yer zərfi kimi işlənərdi. Məsələn: –Ay uşax, anrıdan gəl, taxılı cıxnama; Birəz anarı çəkil, ay uşax və s. (Qn.)

M.Kaşqarının “Divan”ında da -ra, -rə, -ru, -karu, -keru, -qaru, -geri şəkilçili istiqamət zərflərinin işlənməsinə aid misallar çoxdur (9, II, 354, 356). E.Sevortyana görə xakas, tuva, qırğız, altay, noqay, başkurd və digər türk dillərində həmin şəkilçi variantları zərf kimi işlənməkdədir (11, 157).

Müasir Azərbaycan dilində işlənən bir çox sözlərə etimoloji cəhətdən yanaşsaq, həmin şəkilçinin izlərini görürük. Məsələn: ilərü//irəli, son-ra, bu-ra, iç-əri, yuk-arı, o-ra və s. Göstərilən şəkilçilər müasir dil səviyyəsində arxaikləşib və sözə birikib. Ona görə də göstərilən sözlər sadə söz kimi dilimizdə işlənir. Dastanda yelətmə (Ozan gəldi, yelətmə caldı) sözü oyun havasının adı kimi qeyd olunur (6,

90). Ağbaba kəndlərində də gəlini atası evindən apararkən zurna ilə “Yelləmə” havası çalınardı. Burada yelləmə “tərpənmək”, “yola düşmək” mənasındadır. Başqa mənada da işlənir: – Qounnarı mə:ldən yellətdilər (Yəni qoyun sürüsünü suyun qırağından otlağa doğru sürdülər).

Dastanda qarqasa sözü “narahatlıq” mənasında işlənmişdir: Oğul, Qarcar, nə qarqasa edərsən? (6, 25) Qarqasa sözü həmin mənada Ağbaba kəndlərində işlənirdi. Məsələn: A gədə, gənə nə qarqasalıq salıfsan toa (İb.).

Dastanda yayaq sözü “piyada” mənasında işlənmişdir: Kəndliləri atdı, babam yayaq yürütdilər (6, 40). Bu söz Ağbaba şivəsində a>e əvəzlənməsi ilə yeyax formasında işlənir. Məsələn: Yeyax getməxdən uşaxlar əldən tüsdü tamam.

Qeyd edək ki, piyada mənasını bildirən yayaq //yeyax sözü müasir başqurd və qazax dillərində yayav, tatar dillində cayav fonetik formasında işlənir (8.261).

Al sözü bütün türk dillərində qırmızı mənasında, kəndi sözü ilə ancaq türk dilində qayıdış əvəzliyi kimi işlənməkdədir (8, 12, 466,708).

“Kitabi Dədə Qorqud”un “Türkman səhra” nüsxəsi 2019-cu ildən elm aləminə məlum oldu (5.7.). Bu nüsxə azərbaycanşünaslıq üçün aktual və önəmlidir. Ona görə ki, bu nüsxədə Azərbaycan dilinin apelyativ və onomastik sistemi əsas yer tutur. “Kitabi Dədəm Qorqud”un Dzerden və Vatikan nüsxəsində olduğu kimi “Türkmən səhra” nüsxəsində işlənən bəzi sözlərin “Ağbaba-Şörəyel” şivəsində izləri qalmaqdadır. Məsələn:

Tıncıxmax. - Damarınca dıncıxırmı, dıncıxmaq yox (5.41). Ağbaba-Şörəyel şivəsində tıncıxması “darıxmaq” mənasında işlənir. Məsələn: Ay usax, pencərəyi bir açğınən tıncıxdım (İb.)

Yazı - Cəngələyib gedər ikən gen yazının ortasından bozca yovşan dibindən sıçrasa...(5.47). Ağbaba-Şörəyel şivəsində, eləcə də, digər şivələrdə duz, səhra, “çöl”, “düzən” mənasında işlənir. Məsələn: Yazı təzəyi tez-oddandır; Yazı pişiyi çox vəhşi olur və s.

Sarp.- Sarpca-sarpca gedən yerdə mərd igidə bir gün olur yağı darar (5.48). Ağbaba-Şörəyel şivəsində sarp “hündür” mənasında işlənir. Məsələn: Çovan dağın bir sarp yerində duruf sürüyə göz qoyurdu.

Yellənməx- Yetmiş min gəldi yeltənmədim (5.64). Ağbaba-Şörəyel şivəsində at sürmək, həm də sürünü örüşə doğru sürmək mənasında işlənir. Məsələn: A bala, atı yelli (sürətlə) sürmə; Sürüyü yayılma yellətinən.

Hovuz- Əjdaha dah sümürməx hovuzu qalmadı, dəxi (5.68). Ağbaba-Şörəyel şivəsində də taqət, güc mənasında işlənir. Məsələn, Ta məndə hovuz qalmıyır.

Lələ - Bağdaş qurmuş lələ dedi (5.68). Ağbaba-Şörəyel şivəsində “ata”, bəzən də “qoca baba” mənasında işlənir. Məsələn: Allə, qo atı mən minim (S.)

Dastanın boylarındakı mətnlərdən dialekt və şivələrimizlə bağlı çoxlu müqayisələr aparmaq mümkündür. Dastanın xalqa bağlılığını, həm də mədəniyyət tariximizdəki yerini nəzərə alaraq “Basatın Təpəgözü öldürdüyü” boyun tərcüməsi və

nəşr olunmasının 200 illik yubileyinin qeyd edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 20 fevral 2015-ci ildə Sərəncam imzalaması təbiidir. Bu xalqın ana kitabına göstərilən Dövlət qayğısının nəticəsidir. Dastanın “Türkmən” nüsxəsinin 2020-ci ildə nəşr olunmasını da Qorqudşünaslığa bir töhfə saymaq olar (5.24-25).

Əlbəttə digər dialektlərimizdə də işlənən söz, ifadələrin Dədə Qorqud dastanı və dastanın “Türkmən və səhra” nüsxəsinin türkoloji aspektdə araşdırılması dialektologiyamızı və dil tariximizi öyrənmək üçün də maraqlıdır. Bu xüsusi tədqiqat mövzusu ola bilər.

Kənd adlarının ixtisarı:

El.- Ellərkənd, X.- Xozu, B.- Balıqlı, Qn.- Qara Namaz, T - Təpəköy, S.- Sultanabad, M. - Mağaracıq, Gb.- Güllübulaq, İb. - İbiş.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektoloji atlası. Bakı: Elm və təhsil. 2022, 354 s.
2. Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 308 s.
3. Ahmet Ercilasun. Qars eli ağizləri. Ankara, 2022, 283 s.
4. Bayramov A.Ə., Bayramova A.A. Ağbaba şivəsi sözlüyü. Sumqayıt: 2014, 278 s.
5. Kitabı Dədəm Qorqud və onun türkmən səhra nüsxəsi (Hazırlayan: Bayram Quliyev). Ankara: Türkbilim, 2020, 136 s.
6. “Kitabi Dədə Qorqud”. Bakı: Yazıçı, 1988, 268 s.
7. “Kitabi Dədə Qorqud”un 1300 ili haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab Heydər Əliyevin fərmanı: 20 aprel, 1997-ci il.
8. Karşılaşdırılmalı türk ləhcələri sözlüyü. Ankara: I hissə, 1992, 1183 s.
9. “Kitabi Dədə Qorqud”un alman dilində ilk tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyinin qeyd edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı. 20.02.2015.
10. Kaşqari Mahmud. “Divanü lüğət-it-türk”. II cild. Bakı: Ozan, 2006, 399 s.
11. Severtyan Z.V. Türk dillərinin etimoloji lüğəti (ümumtürk sait səsləri) (rusca)ş Moskva: Nauka, 1978, 610 s.

“Dədə Qorqud”un Drezden və Türkmən nüsxəsində işlənən bəzi sözlərin Ağbaba-Şörəyel şivəsində izləri

Xülasə

Fil.f.d. Bayramova Arzu Astan

Elmi məqalədə “Dədəm Qorqud” və onun “Türkmən və səhra” nüsxəsində işlənən bəzi sözlərin Azərbaycan dilinin əsası sayılan dialekt və şivələrdə mühafizə edilməsi tədqiq edilir.

Dastanın boy və nüsxə mətnlərində işlənən bəzi sözləri konkret şivə materialları ilə müqayisə edilir. Bəzən də həmin sözlərin Ağbaba-Şörəyel kəndlərində yaygın olan bayatılarda da əks olunduğu göstərilir. Konkret şivə sözlərinin işləndiyi cümlə modellərinin hansı kəndin sakinlərindən qeydə alındığı kəndin adı ixtisarla verilir. Dilimizin tarixi dialektologiyasını, dil-tarixini öyrənmək üçün bu cür araşdırmaları əks etdirən elmi məqalələrin əhəmiyyəti böyükdür.

РЕЗЮМЕ

Д.ф. по фил. Байрамова Арзу Астан кызы

Следы некоторых слов, используемых в дрезденской и туркменской рукописи Дада Коркута на диалекте Агбаба-Шорейель.

В научной статье рассматривается сохранение некоторых слов, используемых в «Дедем Коркуте» и его рукописи «Туркман Сахра», в диалектах, которые считаются одной из основных частей азербайджанского языка.

Некоторые слова, используемые в тексте рассказов и рукописей, сравниваются с конкретными диалектными материалами. Иногда эти слова отражаются в баяти, которые распространились по деревням Агбаба-Шорейель. Кроме того, упоминаются имена людей из деревень, говорящих типовые предложения, и сокращены названия деревень. Большое значение имеют научные труды, отражающие такие исследования по изучению истории, диалектологии, языка нашей страны.

Summary

PhD in Philology Bayramova Arzu Astan

Traces of some words used in Dresden and Turkman manuscript of Dada Korkut in the Agbaba-Shoreyel dialect

The scientific article examines the preservation of some words used in “Dedem Korkut” and its “Turkman Sahra” manuscript, in dialects that are considered to be one of the main parts of the Azerbaijani language.

Some of the words used in the text of the stories and manuscripts are compared to specific dialect materials. Sometimes those words are reflected in Bayati that spread across the villages of Agbaba-Shoreyel. Besides, the names of the people from the villages saying the model sentences are mentioned and the name of the villages are abbreviated. Scientific papers that reflect such research to study the history, dialectology, and language of our country are of great importance.

Rəyçi: dos. Muğamat Xəyalə